

«ΑΣΚΗΣΗ-ΕΥΡΩΣΤΙΑ-ΥΓΕΙΑ»

ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ ΕΙΔΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Συντονίστρια: Επίκ. Καθηγήτρια Μ. Μαριδάκη

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2004-2005

**Διάλεξη της Ειρήνης Καμπερίδου στο μάθημα ΕΙΔΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ, Τρίτη
14/12/04, 12.00-14.00.**

Ο ΕΜΦΥΛΟΣ ΗΡΩΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ, Ο ΗΡΩΑΣ-ΑΘΛΗΤΗΣ ΚΑΙ Η ΑΘΛΗΤΡΙΑ-ΗΡΩΙΔΑ: ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΗΣ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΑΜΑΤΟΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΘΛΗΤΡΙΑΣ: Η ΑΘΛΗΤΡΙΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΙΔΩΛΟ

της Ειρήνης Καμπερίδου
Λέκτορα της Κοινωνιολογίας
Τομέας Θεωρητικών Επιστημών, ΤΕΦΑΑ

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη διάκριση, διφορούμενες ηρωίδες, ηρωισμός υπό όρους, εμπορευματοποίηση, αντικειμενικοποίηση του σώματος, εμπορική κουλτούρα, αθλητική αισθητική, ‘υπέρ-αρσενικοί’ αθλητές, ‘σούπερ-θηλυκές αθλήτριες’, ανταγωνιστική ατομικότητα.

Περιληπτικές Σημειώσεις της διάλεξης:

Κάθε πολιτισμός και κουλτούρα δημιουργεί, επινοεί, συνθέτει, πλάθει ή κατασκευάζει ήρωες και ηρωίδες-- εξιδανικευμένους άνδρες και εξιδανικευμένες γυναίκες, εμπνεύσθηκες εικόνες, μία ομάδα ελίτ ανθρώπων ή ‘θεανθρώπων’ με εξωπραγματικές ή χαρισματικές ικανότητες. Οι ήρωες και οι ηρωίδες όλων των εποχών και πολιτισμών είναι κοινωνικά κατασκευασμένοι από τις αξίες, τις έννοιες, τα νοήματα, τον διάλογο και τις κοινωνικο-ιστορικές συγκυρίες που αλλάζουν, μεταβάλλονται και μετασχηματίζονται κατά την διάρκεια των χρόνων.

Στον δυτικό πολιτισμό της εποχής μας, όσον αφορά την σύγχρονη αθλητική κουλτούρα, διαπιστώνουμε ότι ο αθλητής εύκολα μετατρέπεται ή μεταμορφώνεται σε ‘ήρωα’. Ο σύγχρονος αθλητής, χρησιμοποιώντας το μοντέλο του μυθικού ήρωα, οικειοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό τον συμβολισμό του ηρωικού αναστήματος (ή ηθικού ερείσματος (Dutton 1995: 26). Αναμφισβήτητα, ο αθλητής στην αρχαία Ελλάδα εθεωρείτο ήρωας-- τα κατορθώματα του, οι επιδόσεις του λειτουργούσαν συμβολικά ως ηρωικοί άθλοι. Σήμερα, ηρωπιούνται οι αθλητές που καταρρίπτουν φυσικά εμπόδια, αντέχουν σε δυσμενής συνθήκες, ξεπερνούν φαινομενικά αδύνατες αντιστάσεις ή δύσκολους φραγμούς, διδηγούν το σώμα τους στα άκρα, διακινδυνεύουν τον θάνατο, και φτάνουν μακρύτερα, ψηλότερα και γρηγορότερα από όλους τους άλλους θνητούς (Hargreaves 2000:2). Ο ήρωας -αθλητής της εποχής μας είναι η επιτομή του αρσενικού ή της αρσενικότητας, δηλαδή του δυνατού, σκληρού, μυϊκού, ωραίου και ανταγωνιστικού άνδρα, που σχετίζεται με, ή, είναι παντρεμένος με, την πιο επιθυμητή γυναίκα (Griffin 1998: 25).

Ο Αθλητισμός συνεχώς δημιουργεί, κατασκευάζει και αναπαράγει ‘ήρωες’ και ‘ηρωίδες’, αθλητές και αθλήτριες που προβάλλονται με ιδιαίτερους τρόπους.

Διαπιστώνουμε, ιδιαίτερα, ότι ο αθλητής ηρωποιήται πολύ πιο εύκολα από την αθλήτρια, δεδομένου ότι προσδίδεται μεγαλύτερη κοινωνική σημασία στην παραγωγή του αρσενικού ηρωισμού. Ο ήρωας της εποχής μας προσδιορίζεται πολύ πιο εύκολα από την ηρωίδα και κατέχει μεγαλύτερη κοινωνική επιφάνεια, φήμη ή διασημότητα (Hargreaves 2000; Heywood & Dworkin 2003).

Εντούτοις, η αθλήτρια παράγεται σταδιακά εδώ και έναν αιώνα. Παράγεται ως ένα προϊόν της πολιτικής και των πολιτισμικών μεταβολών-αλλαγών: δηλαδή, της ανάπτυξης και αύξησης του καταναλωτισμού, της επέκτασης της βιομηχανίας της ψυχαγωγίας και της κοινωνίας της πληροφορίας βασισμένη στην οικονομία. Παράγεται από μία κουλτούρα σημαδεμένη από την πρόδο, από αλλαγές, μεταβολές και μεταρρυθμίσεις—όσον αφορά έμφυλα θέματα¹, δηλαδή θέματα Φύλου, που συμπεριλαμβάνουν φυλετικά δικαιώματα, γυναικεία δικαιώματα, θρησκευτικά δικαιώματα, τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, των μειονοτήτων, κλπ..

Οι αθλήτριες-ηρωίδες², ή ο ηρωισμός υπο-όρους.

Σε αντίθεση με τον ήρωα, η ηρωίδα, συνήθως, προσδιορίζεται διαφορετικά. Αν ανατρέξουμε στην κλασική φιλολογία και λογοτεχνία, όσον αφορά τα χαρακτηρίστηκα ή τα τυπικά γνωρίσματα της κλασικής ηρωίδας, διακρίνουμε ορισμένες αντιθέσεις σε σχέση με τα χαρακτηρίστηκα του κλασικού ήρωα και, κατ' επέκταση, και σε εκείνα της ηρωίδας-αθλήτριας σε σχέση με τον ήρωα-αθλητή. Δηλαδή, αν και προϋπόθεση, και για την κλασική ηρωίδα, αποτελεί να είναι ηρωική—ανώτερη και υποδειγματική, συγχρόνως δεν πρέπει να εμφανίζει καμία ανταγωνιστικότητα ή επιθετικότητα. Απαιτείται να είναι θηλυκή, δηλαδή κατά τον ορισμό ‘κατώτερη’ από τον άνδρα (Thompson 1993: 397). Τα ουσιαστικά ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά που προσδίδονται στην κλασική ηρωίδα είναι η ανιδιοτέλεια και οι γενναίες πράξεις ανθρωπισμού, που σχετίζονται με την φροντίδα, την καλοσύνη, την αυτοθυσία, την στοργή, την αυταπάρνηση, την μητρικότητα, την μητρική στοργή και την ηθικότητα. Σε αυτό το σημείο υπάρχει μία έντονη ασυνέπεια, όσον αφορά την ηρωίδα-αθλήτρια, επειδή αυτά τα χαρακτηρίστηκα δεν αρμόζουν, δεν συνδυάζονται, δεν συσχετίζονται και δεν ταιριάζουν στον ανταγωνιστικό χώρο του αθλητισμού.

Παραταύτα, όπως πολύ σωστά υποστηρίζει ο Tuttle «οι γυναίκες (αθλήτριες) είναι πολύ συχνά και αδιαμφισβήτητα ορατά ηρωικές, σύμφωνα με τον αρσενικό ορισμό περί ηρωισμού» (1988:10). Ασφαλώς, στην ιστορία του σύγχρονου αθλητισμού, πάντα υπήρχε ένας μικρός αριθμός περιπτεριωδών γυναικών, οι οποίες υπερέβαιναν τους έμφυλους ρόλους και στερεότυπα, με την συμμετοχή τους σε ανταγωνιστικές, επιθετικές και δυναμικές ‘ανδρικές’ αθλήματα— όπως το μποξ, την καλαθοσφαίριση, τα ράλι/αγώνες αυτοκινήτων, τον αεροπτερισμό, την ορειβασία, το ποδόσφαιρο, το ράγκμπι—καταρρίπτοντας ρεκόρ που ισοδυναμούν με εκείνα των αρσενικών ηρώων-αθλητών (Heywood & Dworkin 2003; Penney 2002; Hargreaves 2000; Clark & Humberston 1997; Hall 1996; Birte & Cole 1994, Guttman 1991).

Ενδεικτικά, από την δεκαετία του 1920, που χαρακτηρίζεται ως ‘Η Χρυσή Εποχή του Αθλητισμού’, μέχρι σήμερα, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μεταμορφώνουν ή

¹ Kamberidou I, Patsantaras N. (2004). Report of the Information Society, European Commission, Brussels. (έμφυλα δικαιώματα που αφορούν το φύλο, την θρησκεία, την εθνικότητα, το χρώμα του δέρματος, τον σεξουαλικό προσανατολισμό),

μετασχηματίζουν τις αθλήτριες-ηρωίδες σε φυσιογνωμίες με διεθνές κύρος και εμβέλεια, πασίγνωστες στο ευρύτερο δυτικό κοινό. Παραπάντα, στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, αυτές οι αθλήτριες προβλήθηκαν και απεικονίστηκαν ως θεές, ως υπέρ-θηλυκές, ως σταρ ή ως ερωτικά σύμβολα αντί ως αθλήτριες ή αθλήτριες-ηρωίδες. Χαρακτηρίστηκαν και προβλήθηκαν ως 'μοντέρνες θηλυκές' που ακολουθούσαν τις τάσεις της μόδας και φρόντιζαν την υγεία τους με ψυχαγωγικά σπορ (Creedon 1994: 114, Heywood & Dworkin 2003).

[ακολουθεί παρουσιάσει Διαφανειών με την προβολή των αθλητριών στα ΜΜΕ]

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τις αθλήτριες που υπερέβαιναν αυτά τα έμφυλα στερεότυπα και πρότυπα της 'θηλυκότητας', στην δική τους περίπτωση αφαιρέθηκε η σεξουαλικότητά τους. Δηλαδή, στην περίπτωση των περιορισμένων αριθμών γυναικών, ηρωίδων του αθλητισμού, που συμμετείχαν σε αθλήματα που εθεωρούντο επιθετικά, μυϊκά, παραδοσιακά ανδρικά ή ανδροκρατούμενα, δόθηκε η ετικέτα της «ανδρογυναίκας» ή της αθλήτριας που «ανδροφέρνει» (mannish), της «τερατώδης» ή της «αφύσικης» αθλήτριας (mannish' or freakish). Εν ολίγοις, η αθλήτρια-ηρωίδα προβάλλεται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης με δύο άκρα ή δύο σταθμά -- είτε ως «ανδρόγυνη», έχοντας χάσει την θηλυκότητά της, είτε, αντιθέτως και πιο συχνά, ως 'υπέρ-θηλυκή' (super-feminine). Ένας κώδικας θηλυκοποίησης επισημαίνεται επανειλημμένα για να ουδετεροποιήσει το αποτέλεσμα της υπερβατικής τους πράξης (Tuttle 1988:10; Hargreaves 2000:2).

Ο περιορισμένος, αλλά αυξανόμενος αριθμός των γυναικών στην ιστορία του αθλητισμού αναδεικνύει καθαρά ότι η γυναικεία παρουσία και συμμετοχή στον αθλητισμό σε διάφορα έθνη του κόσμου υπήρξε πολύ μεγαλύτερη από ότι γνωρίζουμε (e.g. Cahn 1994; Festle 1996; Guttman 1991; Stell 1991; Jones 2000). Σήμερα, στην Δύση, και σε μικρότερο αριθμό σε άλλα μέρη του κόσμου, παρατηρείται ένας δραματικά αυξανόμενος αριθμός γυναικών που λυγίζουν την δεσπόζουσα τάση των ορισμών περί έμφυλου (gender)² με την συμμετοχή τους σε όλα τα ήδη αθλημάτων, συμπεριλαμβανομένου τα αποκαλούμενα 'ανδρικά' ή ανδροκρατούμενα αθλήματα (Hargreaves 2000: 2). Είναι μποξέρ, μποντμπίλντερς

² Καμπερίδου, Ειρήνη (2004). «Έμφυλο και ο Ολυμπισμός». Εισήγηση στο 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πτυχιούχων Φυσικής Αγωγής & Αθλητισμού (ΠΕΠΦΑ), 7-9 Μαΐου 2004, Αθήνα.

Σύμφωνα με την σύγχρονη διεθνή έρευνα περί έμφυλου (gender) --και τιδιαίτερα την έρευνα στον χώρο της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού (Heywood & Dworkin 2003, Penney 2002, Hargreaves 2000, Hall 1996, Clark & Humberston 1997, Birre & Cole 1994, Guttman 1991), για παράδειγμα την συλλογική έρευνα που εκδόθηκε πρόσφατα με τίτλο «Το Έμφυλο και η Φυσική Αγωγή» (Penney 2002) -- η κύρια διάκριση που γίνεται μεταξύ δύο όρων 'sex' (δηλαδή φύλο) και 'έμφυλο' --το κοινωνικό φύλο) είναι οι εξής: Πρώτον, ο όρος σεξ (sex), προσδιορίζει το βιολογικό φύλο, τις βιολογικές διαφορές, μεταξύ ανδρών και γυναικών, δηλαδή το αρσενικό και το θηλυκό βιολογικά: χρωμοσώματα, χημεία και ανατομία. Δεύτερον, όσον αφορά τον όρο έμφυλο, αποτελεί το κοινωνικό φύλο, που ταυτίζεται με κοινωνικά θέματα. Το έμφυλο αναφέρεται στην έννοια και στο νόημα που συνδέεται με αυτές τις διαφορές του βιολογικού φύλου μέσα σε μία κουλτούρα, σ' ενα πολιτισμό, σε μία κοινωνία. Ενώ το βιολογικό φύλο διαφέρει ελάχιστα, το κοινωνικό φύλο διαφέρει, μάλιστα πολλές φορές, ακραία.

και αρσιβαρίστες, παίζουν soccer και ράγκμπι, συμμετέχουν στον αποκαλούμενο ‘macho’ και ριψοκίνδυνο κόσμο της ελεύθερης ορειβασίας και των extreme spor, κα.

Οι αθλήτριες της καινούργιας χλιετηρίδας καταρρίπτουν τα φυσικά εμπόδια του παρελθόντος και παράγουν νέες κουλτούρες και αθλητικές ταυτότητες (Hargreaves 2000; Heywood & Dworkin 2003; Penney 2002). Μολατάτα, αυτές που πετυχαίνουν, όπως ήδη επισημάναμε, γίνονται ‘διφορούμενες’ ηρωίδες, αντιμετωπίζουν την διφορούμενη ανταπόκριση του κοινού και διαφορετική μεταχείριση από εκείνη που απολαμβάνουν οι αρσενικοί τους αντίστοιχοι, ακόμα και στο θέμα της ισόνομης συμμετοχής και αναγνώρισης.

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί εκείνο της ορειβάτριας Alison Hargreaves, το όνομα της οποίας, τον Αύγουστο του 1995, προστέθηκε στον κατάλογο των θυμάτων του K2. Η Hargreaves έχασε την ζωή της κατά την κατάβασή της από την κορυφή του Όρους K2, το δεύτερο ψηλότερο βουνό μετά το Έβερεστ, γνωστό ως «Όρος Φονιάς» ('Killer Mountain'), δεδομένου ότι ένας στους τρεις ή τέσσερις ορειβάτες που έχουν επιχειρήσει να φτάσουν στην κορυφή του, έχει σκοτωθεί.

Τρεις μήνες πριν τον θάνατό της η Hargreaves υπήρξε η πρώτη γυναίκα (και το δεύτερο άτομο) να ανέβει το Έβερεστ-- σόλο και χωρίς οξυγόνο. Υπήρξε το πρώτο άτομο να ανέβει τις δύο υψηλότερες κορυφές του κόσμου, μέσα στον ίδιο ημερολογιακό έτος. Και στις δυο περιπτώσεις, όσον αφορά τα Βρετανικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, επισημάνθηκε και προβλήθηκε έντονα το γεγονός ότι η Hargreaves ήταν μητέρα δύο μικρών παιδιών.

Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή μετά την πετυχημένη αναρρίχηση του Έβερεστ, η ταυτότητά της ως μητέρα δεν εμπόδισε τα μέσα μαζικής ενημέρωσης να κατασκευάσουν την εικόνα της ως μια εθνική ηρωίδα της Βρετανίας, ως η πρώτη γυναίκα να καταφέρει τέτοιο θεαματικό άθλο.

Όμως, όσον αφορά το δεύτερο επίτευγμά της, που οδήγησε στον θάνατό της στο K2, προκλήθηκε μία έντονη συζήτηση, ένα άγριο debate περί μητρότητας, φιλοδοξίας και ρίσκου (Rose and Douglas, Observer 8/8/99). Κατηγορήθηκε ότι συμπεριφέρθηκε σαν άνδρας, βάζοντας τον αθλητισμό της που εμπεριείχε την έξαψη, την διέγερση, τον κίνδυνο και την δόξα, πάνω από τα παιδιά της και τον ρόλο της ως μητέρα. Εν ολίγοις ο ηρωισμός της ήταν υπό όρους, δηλαδή υπό την προϋπόθεση ότι τον όρο ότι θα επέστρεφε πίσω ασφαλές στα παιδιά της. Φυσικά, κανένα σχετικό σχόλιο δεν έγινε από τα Βρετανικά μέσα ενημέρωσης, περί πατρότητας, για τους τέσσερις άνδρες-ορειβάτες που έχασαν την ζωή τους την ίδια ημέρα στον K2. Κανένας τέτοιος όρος δεν έχει τεθεί σε κανέναν άνδρα—ο θάνατός τους αποτελεί το αγνότερο σύμβολο ηρωισμού (Hargreaves 2000: 3).

Πολλές συζητήσεις και ερωτήματα προκαλούνται σχετικά με την διαφορετική μεταχείριση ανδρών και γυναικών στον αθλητισμό: εξωραϊσμός των ανδρικών επιτευγμάτων και υποβάθμιση των γυναικείων επιτευγμάτων, η έμφυλη ανισότητα όπως οι διακρίσεις και μη-πρόσβαση των γυναικών στην αθλητική θεσμική εξουσία ή ο αποκλεισμός τους από την θεσμική ιεραρχία. Εντούτοις, ο έμφυλος ηρωισμός αδιάκοπα αμφισβητείται, προκαλείται και προσβάλλεται από γυναίκες, όπως η Alison Hargreaves, οι οποίες αγνοούν τις συζητήσεις περί αρσενικότητας και μεταβάλλουν τον εαυτό τους από θύματα σε σούπερ-σταρ ή ηρωίδες-αθλήτριες.

Τα Μοντέλα της Αθλητικής Βιομηχανίας: ή, Εμπορευματοποιημένες και Σαγηνευτικές ηρωίδες του Αθλητισμού

Αυτό που αγνοείται συχνά είναι ότι αυτή η έντονη ανησυχία για ισότητα έχει ως αποτέλεσμα την στήριξη της βίας, της διαφθοράς, της εμπορευματοποίησης και της εκμετάλλευση, που πλήγτει τον ανδρικό αθλητισμό. «Σε εποχή που η κοινωνία αναζητεί αληθινούς ήρωες, τα παλιά και παραδοσιακά διαπιστευτήρια του ηρωισμού—το κουράγιο, η εντιμότητα, η γενναιότητα και η αυτοθυσία—αντικαταστούνται από την ορατότητα, τα πλούτη και την δόξα» (Jeff Benedict 1997: 217)

Επιπρόσθετα, υπάρχει μία τάση, κλίση ή προτίμηση για τους υπεραρσενικούς αθλητές³ (Hargreaves 2000: 3), οι οποίοι είναι δράστες μιας ακραίας βίας και σοβαρών κακοποιήσεων για να τους επιτραπεί να συνεχίζουν τις καριέρες τους ως δημόσιοι ήρωες ή δημόσια πρότυπα. Δεν υπάρχουν στοιχεία που αναδεικνύουν ότι οι γυναίκες σταρ του αθλητισμού είναι εξίσου βίαιες, εντούτοις, και αυτές, όπως και οι αρσενικοί αντίστοιχοί τους, κατασκευάζονται σύμφωνα με τα προστακτικά, τις ανάγκες και τα μοντέλα της αθλητικής βιομηχανίας. Κατασκευάζονται με τις ίδιες ιδεολογίες του επιθετικού ανταγωνισμού και της εκμετάλλευσης που παράγει τον αρσενικό ήρωα-αθλητή.

Οι σύγχρονες δημοφιλής ηρωίδες ή σούπερ-σταρ του αθλητισμού εκπαιδεύονται και προωθούνται στη αγορά ως ‘εμπορεύσιμες’, ως ανθρώπινο εμπόριο ή προϊόν της ψυχαγωγίας και του θεάματος. Αποτελούν τα ανθρώπινα προϊόντα του συστήματος που τις προβάλλει ως σεξουαλικό εμπόρευμα για ένα παγκόσμιο κοινό. Ενός συστήματος που συστηματικά τις παρακινεί να κακοποιούν το σώμα τους και τις παρασύρει να χρησιμοποιούν επιβλαβής χημικούς παράγοντες ή ουσίες για να επαυξάνουν την επίδοσή τους. Από πολλές απόψεις, οι σημερινές ηρωίδες-αθλήτριες είναι κατασκευασμένοι κλώνοι η μία της άλλης. (Hargreaves 2000: 4).

Ο φιλελεύθερος αθλητικός φεμινισμός (liberal sport feminism)-- που μάχεται για ισότητα και ισονομία στην συμμετοχή και στους πόρους, και για ισοκατανομή της θεσμικής εξουσίας στην ιεραρχία με την απομάκρυνση των κοινωνικών εμποδίων-- έχει συστηματικά αποτύχει να αλλάξει ή να προκαλέσει τις καθιερωμένες καταστροφικές αρχές της δεσπόζουσας τάσης του αθλητισμού, δηλαδή του κυρίαρχου αθλητικού μοντέλου (Hall 1996: 90-1; Hargreaves 1994: 26-9). Ως αποτέλεσμα, ο φιλελεύθερος φεμινισμός στηρίζει την δημιουργία των εμπορευματοποιημένων και σαγηνευτικών ηρωίδων του αθλητισμού, μία θέση στην οποία αντιτίθεται ο ριζοσπαστικός αθλητικός φεμινισμός (radical sport feminism), που θέτει ερωτήματα όσον αφορά την παγκόσμια σχέση εξουσίας-εκμετάλλευσης και τις αξίες του αθλητισμού, πάνω στις οποίες η παραγωγή των σύγχρονων ηρώων και ηρωίδων του αθλητισμού βασίζεται.

Υπάρχει ένας αυξανόμενο αριθμός γυναικών-ακαδημαϊκών, ερευνητριών, δημοσιογράφων, αθλητριών κλπ— που αντιτίθεται στις καταστροφικές αξίες, συμφυείς στο κυρίαρχο αθλητικό μοντέλο του ανταγωνισμού και της επιθετικότητας,

³ hypermasculine sportsmen

και ιδιαίτερα στην ιδεολογία της βίας που είναι έμφυτη ή συμφυής στον ελίτ ανδρικό αθλητισμό. Αυτός ο αυξανόμενος αριθμός γυναικών—που η σχέση τους με τον αθλητισμό βασίζεται σε ηθικά και κοινωφελή κριτήρια, δουλεύοντας έξω από την δεσπόζουσα τάση της εποχής μας, αγωνίζονται να διευκολύνουν την δημιουργία κατινούριων μοντέλων του αθλητισμού. Για παράδειγμα, ο Αθλητισμός έχει ενσωματωθεί στο Γυναικείο Κίνημα Υγείας : “Race for the Cure” (USA); ‘Against the Tide’ (USA) and ‘Race for Life’ (UK) που αποτελούν ψυχαγωγικές αθλητικές δραστηριότητες δρόμων και κολύμβησης, και συγκεντρώνουν χρήματα για την έρευνα, ενθαρρύνουν και προβάλλουν μία θετική, υγιείς και ολιστική προσέγγιση για άσκηση, αναπτύσσουν την συνείδηση και την γνώση για τους καρκίνους που πλήγτουν τον γυναικείο πληθυσμό, κα.

Αποτελούν πολιτικές δραστηριότητες που φέρνουν στο φως γυναικείες εμπειρίες, όπως συζητήσεις και αντίληψεις για το γυναικείο σώμα και την ταυτότητα, για το σώμα ως υποκείμενο, σε αντίθεση με την αντικειμενικοποίηση του σώματος της ηρωίδας του ελίτ αθλητισμού, δηλαδή την εμπορευματοποίηση, την απάρνηση και την αποξένωση. Σε αυτήν την οπτική, η ανταγωνιστική ατομικότητα αντικαταστάτε από μία κοινή κουλτούρα φροντίδας και από ένα ηθικό τρόπο ζωής (Hargreaves 2000: 4).

Επιπροσθέτως, το γυναικείο κίνημα έχει επιδείξει δραστηριότητα στους χώρους του ανθρωπισμού/ουμανισμού και της βιο-ηθικής. Για παράδειγμα, το περιβαντολογικό κίνημα γνωστό ως ‘Mothers and Others for a Livable Planet’, στηρίζει, μεταξύ άλλων, μία εκστρατεία για να σταματήσει τους παραγωγούς αθλητικών προϊόντων που χρησιμοποιούν παιδικό εργατικό δυναμικό σε αναπτυσσόμενες χώρες (Green Guide 21/3/97), καταπολεμούν εκείνους που εκμεταλλεύονται το περιβάλλον για οικονομικό και πολιτικό κέρδος, όπως την ίδρυση αθλητικών εγκαταστάσεων που βλάπτουν και μολύνουν το φυσικό περιβάλλον (Hargreaves 2000: 4), κα. Σε πολλές περιοχές, ο αθλητισμός, δηλαδή η αυξανόμενη βιομηχανία της αθλητικής ψυχαγωγίας, απειλεί το περιβάλλον. Για παράδειγμα, τα Ιμαλαία—συμπεριλαμβανομένου και τον Έβερεστ και τον όρο Κ2—συστηματικά απογυμνώνονται για αθλητικές εγκαταστάσεις. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις των Ολυμπιακών έργων στην Ελλάδα για το 2004 δεν ήταν λίγες (Παπαδόπουλος 2005).

Δυστυχώς, όμως, αξιοσημείωτα λίγες από τις αθλήτριες-ηρωίδες συνδέουν τους ρόλους τους με την πολιτική και την ηθική. Οι περισσότερες έχουν αποδειχθεί ‘ιδιοτελής ηρωίδες’ που αναζητούν ατομική δόξα και οικονομικό κέρδος, όπως και οι αρσενικοί αντίστοιχοί τους. Οι περισσότερες δεν μίλησαν ποτέ ανοιχτά για να αντιτεθούν ή να καταπολεμήσουν τα βλαβερά χαρακτηριστικά του σύγχρονου αθλητισμού—ακόμα και εκείνες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν το δικό τους συγκεκριμένο άθλημα ή την δική τους ειδικότητα. **Η κύρια τάση των γυναικών στον αθλητισμό είναι να ακολουθούν τους άνδρες και να αγνοούν την ‘σκοτεινή πλευρά του αθλητισμού’** (Hargreaves 2000:5).

Δεδομένου ότι η ηρωική διήγηση επικεντρώνεται στην δημιουργία και εκπροσώπηση του ατόμου, δηλαδή της ατομικότητας, **οι συλλογική αγώνες και τα συλλογικά επιτεύγματα, όχι μόνο υποβαθμίζονται αλλά συχνά αγνοούνται τελείως.** Ανώνυμοι ηθοποιοί ή άγνωστες ηρωίδες είναι οι γυναίκες που παίρνουν θέση ή προβάλλουν την γνώμη τους σε θέματα όπως το Doping, η υγεία και το περιβάλλον, και που συχνά

μέσα σε βίαιοι αντιπαράθεση, μάχονται για καινούργιες χρήσεις στον αθλητισμό, χρήσεις που εμπλουτίζουν και είναι πιο ανθρώπινες.

Υπάρχει μεγάλη συζήτηση, ένας σύγχρονος λόγος για επιστροφή στην δεκαετία του 1970, δηλαδή στην αντι-ατομιστική φεμινιστική αρχή, σύμφωνα με την οποία η εμπορευματοποιημένες ηρωίδες ή σούπερ-σταρ πρέπει να αντικατασταθούν από 'αληθινές' γυναίκες. (Munt 1998:2). Αναδεικνύεται ότι οι ανισότητες νομιμοποιούνται, όχι μόνο με την απόκρυψη των επιβλαβών γνωρισμάτων ή χαρακτηριστικών του σύγχρονου αθλητισμού, αλλά και με την καθιέρωση ή ίδρυση της ατομικής ηρωίδας. Η παραγωγή ή ο θεσμός της ηρωίδας υπονοεί ότι το σύστημα επιτρέπει την επιτυχία και ότι όλα είναι πιθανά και δύνατόν. Ασφαλώς η δημιουργία, η κατασκευή ή η παραγωγή των ηρωίδων απομακρύνει την ενοχή. Η ορατότητά της ηρωίδας-αθλήτριας ή σούπερ-σταρ μας προτρέπει να πιστεύουμε ότι είναι αντιπροσωπευτική, όχι μόνο κάτι ιδιαίτερο, αλλά εκπροσωπεί το έθνος μας, την χώρα μας, την κοινότητά μας.

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι γυναίκες δεν είναι ομοιογενής, όπως δεν είναι και οι άνδρες. Η δημιουργία των ηρωίδων του αθλητισμού όχι μόνο αποσύρει την προσοχή από την γενική θέση της πλειοψηφίας των γυναικών στον αθλητισμό, αλλά αποκρύπτει, επίσης, τις διαφορές μεταξύ διαφορετικών ομάδων γυναικών μέσα στο ίδιο το έθνος, όπως και εκείνες μεταξύ εθνών. Για παράδειγμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν σύγχρονες έρευνες κοινωνικών επιστημώνων, που εξετάζουν διαφορετικές ομάδες γυναικών για τις οποίες γνωρίζουμε ελάχιστα. Εξετάζουν την διαφοροποίηση και την διαφορά μεταξύ των γυναικών στον αθλητισμό, τις κατηγορίες της διαφοράς σε σχέση με την κοινωνικο-οικονομική τάξη, την κουλτούρα, τις σωματικές αναπτηρίες, την φυλή, το έθνος, το χρώμα του δέρματος, την θρησκεία και τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Αναγνωρίζουν την περιπλοκότητα, την πολυπλοκότητα και την πολλαπλότητα της μεταμοντέρνας, μετα-αποικιακής κοινωνίας και επεξεργάζονται πρόσφατες συζητήσεις περί πολιτικής της ταυτότητας (identity politics) και της πολιτική της διαφοράς (politics of difference), με το ιδιαίτερο και το συγκεκριμένο, σε αντίθεση με το γενικό (Hall 1996; Hargreaves 2000; McNay 2000; Hodgson 2001; Heywood & Dworkin 2003; Kimmel 2004).

Η Αθλήτρια ως κοινωνικό είδωλο- ένα καινούργιο αρχέτυπο

Από 1990 έως σήμερα, αργά αλλά σταδιακά, προβάλλεται μία νέα εικόνα της αθλήτριας και της αθλούμενης γυναίκας στα ΜΜΕ των ΗΠΑ. Αναδεικνύεται μία μαζική καταναλωτική έλξη για την αθλήτρια και δημιουργείται ένα «καινούργιον αρχέτυπο» (Heywood & Dworkin 2003:xvi). Τα αποτελέσματα μακροχρόνιων ιστορικών αγώνων, οι οικονομικοί, πολιτικοί, και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, μεταβολές και αλλαγές, καθώς και οι αλλαγές στην κουλτούρα και στις συμπεριφορές περί αθλητών δημιουργούν καινούργια πρότυπα (Kimmel 2004, Tooley 2003, McNay 2000, Heywood & Dworkin 2003, Penney 2002, Hargreaves 2000, Hall 1996, Clark & Humberston 1997, Birre & Cole 1994, Guttman 1991).

ΠΡΟΒΟΛΗ ΔΙΑΦΑΝΕΙΩΝ...

Ο Αθλητισμός, στις ΗΠΑ, προβάλλεται και προσφέρεται ως λύση σε κοινωνικά προβλήματα, που πλήγησαν κυρίως το γυναικείο φύλο, και αυτό αποτελεί κάτι

καινούργιο. Το αυξανόμενο και μεγάλο γυναικείο δημογραφικό που συμμετέχει στον οργανωμένο αθλητισμό αποτελεί κάτι καινούργιο. Η άποψη ότι υπάρχουν πολλές γυναίκες που ζουν σε ένα αθλητικό κόσμο για να απαρτίζουν μία σημαντική και βιώσιμη καταναλωτική αγορά είναι κάτι καινούργιο. Αν και στο παρελθόν οι αθλήτριες αποτελούσαν αξιοπερίεργα όντα, τέρατα και εξαιρέσεις στον κοινωνικό κανόνα σήμερα, η αθλήτρια αποτελεί θεσμός (Heywood & Dworkin 2003 et al.).

Ενδεικτικά, το ένα τρίτο των φοιτητριών εγγραμμένες σε Αμερικάνικα πανεπιστήμια συμμετέχουν στον αγωνιστικό αθλητισμό. Εάν συμπεριλάβουμε και τα ψυχαγωγικά σπορ, το ποσό αυξάνεται σημαντικά. (Heywood & Dworkin 2003 et al).

Αργά αλλά σταδιακά ο αριθμός των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων των ΗΠΑ που προσέφεραν αθλητικές υποτροφίες στις γυναίκες, μεταξύ το 1974-1984, ανέβηκε από 60 σε 500, και το γυναικείο μερίδιο χρηματοδότησης για αθλητικές υποτροφίες ανέβηκε από 1% στις 22% του συνόλου (Gutmann 1991:214). Επιπροσθέτως, υπάρχουν στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία, οι στάσεις-συμπεριφορές των υπότροφων την δεκαετία του 1980 υπήρξαν πιο επαγγελματικές, από τις ελάχιστα πιο ηλικιωμένες αδελφές τους, οι οποίες είχαν συμμετάσχει με οικονομική βοήθεια. Οι νεότερες γυναίκες αυτής της δεκαετίας είχαν επιλέξει το πανεπιστήμιο τους εξαιτίας του αθλητικού του προγράμματός και όχι αποκλειστικά για την αθλητική υποτροφία, όπως έκαναν οι προκάτοχοί τους. Αναμφίβολα, οι ίδιες δήλωναν ή ομολογούσαν ανοιχτά ότι η αυξημένη συμμετοχή τους στον επαγγελματικό αθλητισμό είχε την τάση να μειώνει την ακαδημαϊκή τους εξέλιξη, δηλαδή την συμμετοχή και απόδοσή τους στα πανεπιστημιακά μαθήματα. Αυτή η εκρηκτική αύξηση στην συμμετοχή αποτέλεσε σημάδι της «επανάστασης στον γυναικείο αθλητισμό»(Gutmann 1991:214). Άλλο σημάδι είναι η επέκταση στον αριθμό των παλαιότερα απαγορευμένων αθλημάτων, που τώρα χρηματοδοτούνται (σπόνσορες) από δεσπόζουσες οργανώσεις.

Αυτή η ακμή ή η άνθιση στον γυναικείο αθλητισμό συνοδεύτηκε από μία μίνι-επανάσταση στην αθλητική δημοσιογραφία. Παραδοσιακά, στις ΗΠΑ, ο γυναικείος αθλητισμός αγνοούταν από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης-τύπο, ραδιόφωνο, τηλεόραση. (Gutmann 1991 215; Heywood & Dworkin 2003). Για παράδειγμα, τα πρώτα 25 χρόνια του γνωστού Αμερικάνικου περιοδικού Sports Illustrated παρατηρείται ότι οι αθλήτριες εμφανίζονταν σε μόνο 4.4 % από τα 1.250 εξώφυλλα του περιοδικού (Gutmann 1991: 215).

Στα μέσα της δεκαετία του 1970, το ποσοστό της απεικόνισης αθλητριών στις αθλητικές σελίδες του καθημερινού τύπου/εφημερίδων, όπως *the Los Angeles Times* και *the Washington Post*, ήταν μόνο 8%. Από τον Αύγουστο του 1972 έως τον Σεπτέμβριο του 1973, μία περίοδο 13 μηνών, η ζωντανή μετάδοση αγώνων που αφιερώθηκε σε γυναικεία αθλήματα από το μεγάλο τηλεοπτικό δίκτυο NBC ήταν μόνο 0.2%. Το τένις ήταν το μοναδικό άθλημα που η αθλήτριες-σταρ εμφανίζονταν τακτικά στο τηλεοπτικό δίκτυο.⁴

⁴ Το γυναικείο κίνημα της εποχής είχε διαμαρτυρηθεί για αυτήν την μηδαμινή κάλυψη και τα μέσα ενημέρωσης έχουν ανταποκριθεί. Αρχισαν να εμφανίζονται γυναίκες στο αθλητικό ρεπορτάριο των 11.00, το οποίο είχε μεγάλη ακροαματικότητα. Επίσης, το τηλεοπτικό δίκτυο ABC προσέλαβε την πρώτη γυναικεία-αθλητική παραγωγό- Ellie Riger, και το CBS Sports προσέλαβε την Jane Chastain, την οποία αντικατέστησε με την άπυρη πρώην Μις Αμερική (Gutmann 1991: 214).

Τι προκάλεσε αυτήν την ραγδαία αλλαγή, δηλαδή η σχεδόν αόρατη προβολή της αθλήτριας στα ΜΜΕ σε μία έντονη, πανταχού και εκρηκτική παρουσία της στην Αμερικάνική εμπορική κουλτούρα;

Η αθλήτρια παράγεται σταδιακά εδώ και έναν αιώνα. Παράγεται ως ένα προϊόν της πολιτικής και των πολιτισμικών μεταβολών-αλλαγών: δηλαδή, της ανάπτυξης και αύξησης του καταναλωτισμού, της επέκτασης της βιομηχανίας της ψυχαγωγίας και της κοινωνίας της πληροφορίας βασισμένη στην οικονομία που σήμαινε περισσότερες εργαζόμενες γυναίκες-καταναλώτριες και περισσότερες σε υψηλόμισθες θέσεις. Παράγεται από μία κουλτούρα σημαδεμένη από την πρόοδο, από αλλαγές, μεταβολές και μεταρρυθμίσεις—όσον αφορά έμφυλα θέματα⁵, δηλαδή θέματα Φύλου, που συμπεριλαμβάνουν φυλετικά δικαιώματα, γυναικεία δικαιώματα, θρησκευτικά δικαιώματα, τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, των μειονοτήτων, κλπ. (Καμπερίδου, Πατσαντάρας (2004).

Συνεπώς, αλλαγές στις αντιλήψεις περί έμφυλων ρόλων, όπως και οι αλλαγές περί του σωματικού ιδεώδης εξελίσσονται, μεταλλάσσονται και αλλάζουν. Για παράδειγμα, το ιδανικό σώμα ακολουθεί κυκλικές τάσεις που προσδιορίζονται από φυλετικούς, πολιτικούς, σεξουαλικούς και οικονομικούς κώδικες και προσανατολισμούς.

Ενδεικτικά, στις ΗΠΑ την δεκαετία του 1920 υπήρχε κάποια αποδοχή της λεπτής και μυϊκής γυναικείας φιγούρας, ενώ την δεκαετία του 1930, την περίοδο του Μεγάλου Κραχ, της Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης, αυτή η αποδοχή μειώθηκε ραγδαία, λόγο τον πιο συντηρητικών έμφυλων σχέσεων που διαμορφώνονταν εξαιτίας της μεγάλης οικονομικής κρίσης.

Αυτές οι ιστορικές μεταλλαγές και μετατοπίσεις ενσωματώθηκαν ή εκπροσωπεύτηκαν κυριολεκτικά από μία από τις μεγαλύτερες αθλήτριες της εποχής της, την Babe Didrikson. Η Babe, αρχικά, ήταν πολύ μυϊκή και μυώδης γυναίκα, αποκαλούμενη ανδρόγυνη από τα ΜΜΕ την δεκαετία του 1920, περίοδο οικονομικής ευημερίας, ενώ την δεκαετία του 1930 και του 1940 η ίδια αθλήτρια άρχισε να εμφανίζεται αυξανόμενα ‘θηλυκή’—δηλαδή με την έννοια να μακραίνει τα μαλλιά της και να φοράει φορέματα αντί για παντελόνια ως αντίδραση στην συνεχόμενη και αδιάκοπη κριτική των ΜΜΕ περί της «αρσενικότητας» της.

Σημειώνεται και αναδεικνύεται μία μεγαλύτερη αποδοχή της ιδεώδες μυώδης-μυϊκής γυναίκας κατά την διάρκεια οικονομικής ευημερίας ή αμέσως μετά περιόδους οικονομικής ευημερίας, όπως τις δεκαετίες του 1920, 1960 και 1990. Ας ελπίζουμε ότι η οικονομική κρίση του 21^ο αιώνα δεν θα ακολουθηθεί από παρόμοιες οπισθοδρομικές ιστορικές μετατοπίσεις στην αποκαλούμενη παραδοσιακή θηλυκότητα όπου αναδεικνύονται στοιχεία περιορισμού και αποκλεισμού της γυναίκας στους χώρους εργασίας— ένα παράδειγμα που ίσως μας προειδοποιεί για το που κατευθυνόμαστε σήμερα— την προ-11^η Σεπτέμβρη εποχή-- στις αρχές του 21^ο αιώνα.

⁵ Kamberidou I, Patsantaras N. (2004). Report of the Information Society, European Commission, Brussels.

Την δεκαετία του 1990, που ήταν μία περίοδο ανάπτυξης της Αμερικάνικης οικονομίας,⁶ εξυψώνεται και προβάλλεται η εικόνα της αθλήτριας. Η αθλήτρια προβάλλεται ως είδωλο στην Αμερική. [ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΠΡΟΒΟΛΗ ΔΙΑΦΑΝΕΙΩΝ]...

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, στις ΗΠΑ, ένας αυξανόμενος αριθμός κοριτσιών και γυναικών συμμετέχουν στον αθλητισμό ή αθλούνται. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται από τα ΜΜΕ στο θέμα της απόκτησης του αυτοσεβασμού και της αυτοπεποίθησης διαμέσου του αθλητισμού. Παρατηρείται μία εκστρατεία καλλιέργειας και προετοιμασίας μιας νέας καταναλωτικής αγοράς. Τα κορίτσια και οι γυναίκες καλλιεργούνται ως καταναλώτριες. Τα Αμερικάνικα ΜΜΕ προβάλλουν αθλήτριες που δηλώνουν ότι επαναπροσδιορίζουν την εικόνα της γυναικας-αθλήτριας, οι οποίες εμπνέουν μία νέα γενιά κοριτσιών να πάρουν τον έλεγχο πάνω στο σώμα τους και υπερηφάνεια στην μυϊκή τους δύναμη και στην απόκτηση του αυτοσεβασμού.

Το Έτος της Γυναίκας στους Ολυμπιακούς Αγώνες

Όμως η απόλυτη εικονική προβολή της αθλήτριας και του στατους (status) της δόθηκε το έτος 1996, που αποκαλείται 'Το Έτος της Γυναίκας στους Ολυμπιακούς Αγώνες' (Heywood & Dworkin 2003). Η σχεδόν, μέχρι τότε, αόρατη αθλήτρια στα ΜΜΕ των ΗΠΑ, εμφανίζεται αισθητά και δυναμικά στην Αμερικάνικη εμπορική κουλτούρα, πουλώντας οτιδήποτε από αθλητικά παπούτσια μέχρι τσίχλες και σερβιέτες. Το θέλημα, η γοητεία και η μαγεία που προκάλεσε στους Ολυμπιακούς Αγώνες το 1996 η γυμνάστρια Kerrie Strug, η οποία τραυματίστηκε αλλά πήρε το χρυσό για την ομάδα της, δημιουργεί 'προσωρινούς σταρ' ή προσωρινές αθλήτριες-ηρωίδες, οι οποίες μακροπρόθεσμα πληρώνουν με κόστος την υγεία τους, και οι οποίες αντικαταστούντε αμέσως.

Την εποχή των Ολυμπιακών Αγώνων του 1996, η Holly Brubach εκπροσωπούσε την αποκαλούμενη «καινούργια Αθλητική Αισθητική», (Heywood & Dworkin 2003), ένα νέο ιδεώδες που αναδύόταν από το σεξ appeal, βασισμένο στην μυϊκή δύναμη. Μία έκρηξη διαφημιστικών εκστρατειών από τα ΜΜΕ έδειχναν την αθλούμενη γυναίκα και την αθλήτρια με το 'τέλειο' κορμί, όπως προσδιορίζεται και προβάλλεται σήμερα. [ΔΙΑΦΑΝΕΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΟΒΑΛΛΟΥΝ ΤΟ ΤΕΛΕΙΟ ΚΟΡΜΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ, ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ]

Η άνοδος του γυναικείου αθλητισμού στις ΗΠΑ κατά την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων του 1996 αναδύθηκε σε σχέση με την εμπορευματοποίηση, εν ολίγοις την καλλιέργεια των γυναικών ως μία μεγάλη και σημαντική μαζική αγορά της αμερικάνικής εμπορικής κουλτούρας.

⁶ και μετά από τις κατακτήσεις του γυναικείου κινήματος την δεκαετία του 1970 (Hall 1996).

1. Birrell, Susan & Cole, L. Cheryl (1994). Women, Sport, and Culture. Human Kinetics, USA.
2. Brown, Peter (1988) The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity. Columbia University Press, faber and faber London-Boston.
3. Clarke, Gill and Humberston, Barbara (1997). Researching Women and Sport. Macmillan Press Ltd.
4. Daley, Caroline (1999). Girls & Women, Men & Boys: Gender in Taradale 1886-1930. Auckland University Press.
5. Guttman, Allen (1991). Women's Sports, A History. Columbia University Press.
6. Hall, M. Ann PhD. (1996) Feminism and Sporting Bodies: Essays on Theory and Practice. Human Kinetics, U.S.A.
7. Hargreaves, Jennifer (2000). Heroines of Sport: the politics of difference and identity. Routledge, London and New York.
8. Heywood, Leslie & Dworkin, L. Shari (2003). Built to Win: the female athlete as cultural icon. Sports and Culture Series, Volume 5, University of Minnesota Press, Minneapolis.
9. Hodgson, L. Dorothy (2001). Gendered Modernities, Ethnographic Perspectives. Palgrave, New York, N.Y.
10. Καμπερίδου, Ειρήνη (2004) «Εμφύλιο και ο Ολυμπισμός». Εισήγηση στο 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πτυχιούχων Φυσικής Αγωγής & Λθλητισμού (ΠΕΠΦΑ), 7-9 Μαΐου 2004, Αθήνα.
11. Καρανταϊδού, Μαρία (2000). Η Φυσική Αγωγή στην Ελληνική Εκπαίδευση (1862-1990) και Ιδρύματα Εκπαίδευσης γυμναστών (1882-1982). Πατιδαγωγική και Εκπαίδευση, 43.
12. King, Helen (1998). Hippocrates' Woman, Reading the Female Body in Ancient Greece. Routledge, London-New York.
13. Μαλούτά, Παντελίδου, Μάρω (2002). Το Φύλο της Δημοκρατίας, Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα. Εκδόσεις Σββάλλε, 2002.
14. McNay, Lois (2000). Gender and Agency: reconfiguring the subject in feminist and social theory. Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, UK, Malden, MA, USA.
15. Michael S. Kimmel (2004). The Gendered Society. Second Edition, Oxford University Press, New York, Oxford. 2004.
- 16 Penney, Dawn (2002). Gender and Physical Education: contemporary issues and future directions. Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2002.